

DINNYÉS PATRIK

AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSÉNEK (1721) MAGYAR NYELVŰ HISTORIOGRÁFIÁJA I.¹ – ÖSSZEFOGLALÓ OROSZORSZÁG-TÖRTÉNETEK –

Bevezetés

Romsics Ignác professzor úr mellett központi kutatási területének (Közép-Kelet-Európa) egyik meghatározó szereplője, Oroszország is jubilál 2021-ben: 300 évvel ezelőtt, 1721-ben született meg az Orosz Birodalom. Az évforduló kapcsán, jelen írásban két célt tűztünk ki magunk elé. Először röviden bemutatjuk az 1721-es birodalomvá válás aktusát, amely során I. (Nagy) Péter (1682/1696–1725) elfogadta az – általa felállított – orosz Szenátus által számára megajánlott *Összorosz Császár, Nagy és Haza Atyja* címeket.² Ezt követően áttekintjük, hogy a magyar (nyelvű) történetírásnak egy jól körülhatárolható szegmensében (összefoglaló Oroszország-történetek) miként jelenik meg a birodalmi gondolat 18. század eleji beteljesedése. A szűken a témához kapcsolódó szakirodalmat három fő csoportra osztanánk: (1) az általunk most vizsgálandó, az orosz állammal általában foglalkozó munkákra; (2) a szorosan csak I. Pétert tárgyaló tanulmányokra vagy monográfiákra; (3) végül pedig kifejezetten az orosz birodalmi gondolat fejlődését érintő írásokra. A péteri időszak előtti, alatti és utáni orosz birodalmi gondolatot vizsgáló szakirodalomnak csak felületes ismertetése³ is messze meghaladná jelen tanulmány kereteit, hiszen már a Kijevi Rusztól kezdődően a moszkvai, majd pétervári Oroszországon keresztül egészen a Szovjetunióig, sőt napjaink Oroszországáig zajlanak kutatások.⁴ Ennek a hatalmas témának I. Péter uralkodása

1 The article is written with financial support of the joint project of the Russian Foundation for Basic Research and the Foundation for Support of the Russian Language and Culture (Hungary) „The Habsburg Monarchy: new trends in research of economic, sociopolitical and national development of the Central-European composite state”, No 19-59-23005.

2 Az ünnepélyes felkiáltás így hangzott: „Вивать, вивать, вивать Петръ Великий, Отецъ Отечества, Императоръ Всероссійскій!” Акт поднесения Государю Царю Петру I титула Императора Всероссійскаго и наименованія: Великаго и Отца Отечества. 3840.- Октября 22. In: Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи (ПСЗРИ). Т. 6. (1720–1722) СПб., 1830. 446. A címeket Sashalmi Endre így fordítja és transliterálja: „Összorosz Imperator (Imperator Vszjerosszijszkij), a Haza Atyja (Otyec Otyecsesztva), a Nagy Péter (Pjotr Velikij) címeket.” *Sashalmi Endre: Az ókori Róma bővületében: császári imázs és a császári cím Nagy Péter uralkodása idején.* In: *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Szerk.: Frank Tibor. Bp. 2016. 85.

3 *Radnóti Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században.* Magyar Ruszisztikai Intézet, 2002. 91–106.

4 А.Б. Лакиер: История титулов государей России // Журнал Министерства народного

az egyik sarkalatos témája, amely két szempontból is kiemelkedő: az uralkodó tudatos bel- és külpolitikai tevékenységének köszönhetően (bár sok esetben már csak halála után) fogadták el az európai nagyhatalmak az orosz császári címet, ezáltal beteljesítve az elődöknek a címért való évszázados küzdelmét; másrészt az orosz uralkodói címhasználatban az Orosz Birodalom 1917-es felbomlásáig az utolsó lényeges változás 1721-ben történt.

Noha tudomásunk szerint kifejezetten a 18. század eleji orosz birodalmi eszme megvalósulásával Romsics Ignác nem is foglalkozott, ennek 20. századi vetülete (Szovjetunió helye és szerepe Közép-Kelet-Európában) sok esetben került kutatási fókuszába. Így nemcsak hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül professzor úrnak azon írását, amelyben egy közel egy évszázados szakmai vitáról adott átfogó képet, hanem historiográfiai áttekintésünk gondolatindítójaként is nagy-szerűen helytálló.

Az 1998-as *Nemzet, nemzetiség és állam*⁵ című könyv bevezetőjében, majd 2016-ban a *Korunk* folyóirat⁶ hasábjain olvashatunk arról a szakmai vitáról, amelynek során történészek igyekeznek definiálni Európa keleti részét. Témánk szempontjából mindenképpen említésre méltó, hogy a kérdés elindítását Romsics Ignác olyan – közelebről meg nem nevezett – 19. századi orosz gondolkodóknak tulajdonítja, akik ezzel a kérdéssel egyben országuk Európához fűződő kapcsolatát kívánták tisztázni. Itt három fő nézetet említ: (1) zapadnyikok, azaz nyugatosok, akik Európa keleti határait az Urálnál húzták meg, és a Nyugat és Kelet lényegi azonosságát hangsúlyozták inkább; (2) a szlavofilek, azaz szlávbarátok szerint Európa két fő része a germán-latin és a szláv-görög; (3) utolsóként pedig egy olyan megközelítés alakult ki a 19. század végére, amely az Orosz Birodalmat mind Európától, mind Ázsiától elhatárolta.⁷ Ezt követte kimondottan történészi megközelítésből Oskar Halecki 1923-as brüsszeli történész világkongresszuson tartott – mint utólag kiderült – vitaindító előadása, amelyben a lengyel történész többek között kifejtette, hogy Oroszország (a Szovjetunió) – a hosszú mongol uralom által rákényszerített eltérő fejlődési pálya miatt – nem része Európának, így Kelet-Európával a lengyel,

просвещения. Ч. 56. Отд. II. СПб., 1847. 81–156; *В.И. Савва*: Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Харьков, 1901. (A kötetet napjainkban újra kiadták: *В.И. Савва*: Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Кучково поле, 2012.); *О. Г. Агеева*: Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. In: Мир истории 5. 1999.

5 *Romsics Ignác*: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, 1998. 17–31. Megjelent még: *Romsics Ignác*: Közép- és/vagy Kelet-Európa. In: Közép-európai olvasókönyv. Szerk.: Módos Péter. Budapest, Osiris, 2005. 27–38.

6 *Romsics Ignác*: Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy definíciós vita, és ami mögötte van. In: KORUNK. 28. évf. (2016) 7. sz. 74–89.

7 *Romsics I.*: Nemzet, nemzetiség és állam i. m. 17. A pánszlávizmusról bővebben: *Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. 39–183.

balti, belorusz és ukrán népek lakta térség azonosítandó.⁸ Halecki később az európai régiókról szóló elméletét még tovább gondolta, de az mindvégig sarkalatos pontja maradt nézetének, hogy Oroszország nem európai, hanem „eurázsiai” hatalom.⁹ Az 1923-as Halecki-féle definíciót a történészek Európa-szerte elfogadták, így meghonosodott a szakmabéliek között. Bár a II. világháború után a szovjet érdekszférába kerülő államok történetírásában a Szovjetuniót (és a korábbi Orosz Birodalmat, illetve elődjait) immár következetesen európai hatalomként határozták meg, nyugaton továbbra is népszerűségnek örvendett Halecki olvasata, miszerint Oroszország nem Európa része.¹⁰ Nem részletezve a kérdésben születő további elméleteket, jelen írásunkhoz csak Halecki alapkérdését kívántuk felidézni: része-e Európának Oroszország? Enélkül ugyanis aligha értelmezhető I. Péter birodalmi kül- és belpolitikája, végső soron az imperátor cím felvétele sem. Előre leszögez-nénk, hogy magával a „birodalmiság” kérdésével jelen tanulmányban nem áll módunkban foglalkozni.¹¹

Minden oroszok cárja: császár vagy király?

1721-ig az orosz uralkodók legmagasabb titulusa a *cár* (царь) volt, amihez tartozott még jó néhány egyéb cím.¹² A cári címet hivatalosan IV. (Rettegett) Iván (1533/1547–1584) vette fel 1547-ben, de már ezt megelőzően is jelen volt az orosz köztudatban.¹³ A források tanúsága szerint első alkalommal III. (Nagy) Iván (1462–1505) használta, miután 1472-ben feleségül vette XI. Konstantin (1448–1453), az utolsó bizánci császár unokahúgát, Paleologosz Zoét.¹⁴ Innentől kap kifejezett jelentőséget a Moszkva mint „harmadik Róma” (esetleg „új Jeruzsálem”) küldetés-tudat is.¹⁵ Maga a cár kifejezés a latin *caesar* szóból ered, eszerint tehát azonos

8 *Romsics I.*: Közép- és/vagy Kelet-Európa? i. m. 79.

9 *Romsics I.*: Közép- és/vagy Kelet-Európa? i. m. 82.

10 *Romsics I.*: Közép- és/vagy Kelet-Európa? i. m. 82.

11 *Paul Kennedy*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992; *Stephen Howe*: Birodalmak. Budapest, 2004; *Gecse Géza*: „Birodalmi gondolat és gyakorlat a nagyhatalmak 19. és 20. századi politikájában”. Doktori disszertáció. Budapest, 2014. 7–24.

12 Nagyfejedelem (Великий Князь), Fejedelem (Господарь), Úr/Uralkodó (Государь), Egyeduralkodó (Самодержец). Агоштон, Магдолна: Титул правителя Московского Государства (1474–1533 гг.) // Вестник ВолГУ, Серия 4. Вып. 9. 2004. 6–15.

13 *Radnóti K.*: Európa Moszkóvia-képe i. m. 94–102.

14 Radnóti Klára tévesen azt írta, hogy „Zoé Paleologosz, az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúga”. Ezzel szemben a szóban forgó utolsó császár, XI. Konstantin az 1453-as konstantinápolyi török ostromban halt hősi halált. *Radnóti K.*: Európa Moszkóvia-képe i. m. 43–47.

15 A témáról bővebben magyar nyelven: *Medyesy M. László*: Moszkva, a negyedik Róma – a Szovjet Birodalom lelki gyökerei. *Theológiai Szemle*, 1992/1. 47–48; *Imrényi Tibor*: A „Moszkva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkleziológia és kánonjog tükrében. In: *Aetas*, 13. évf. (1998) 1. sz. 35–47; *Filofej szerzetes*: Levél a orosz napokról és órákról.

a német *Kaiser* kifejezéssel is.¹⁶ Ez alapján joggal gondolhatnánk, hogy az orosz uralkodók cári címe azonos volt a német-római császári címmel. Afelől nem lehet kétségünk, hogy a moszkvai nagyfejedelmek ilyen minőségben kívánták használni,¹⁷ de hogyan viszonyult ehhez Európa? 1514-ben (tehát jóval a cím hivatalos felvétele előtt, de már az első megjelenése után) I. Miksa német-római császár (1486/1508–1519) *Kayser von allen Ruessen* címen, azaz „minden oroszok császárként” nevezte meg III. Vaszilijt (1505–1533).¹⁸ Ugyancsak őt V. Károly német-római császár (1519/1530–1556) 1523-ban imperátornak címezte.¹⁹ Ezzel szemben 1549-ben Sigismund Herberstein császári követ azt írja, hogy az orosz uralkodót csak azért hívja mindenki imperátornak, mert a cár kifejezés hasonlít a caesar szóra, holott valójában a cári cím csak a királyi hatalomnak felel meg.²⁰ Láthatjuk, hogy már egészen korán van példa az elismerésre és a cáfolatra is. Felmerülhet a kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán valamiféle konszenzusos európai álláspontot keresnünk az orosz uralkodói címekről a középkor végéről, kora újkor elejéről. Úgy gondoljuk, hogy aligha, hiszen az egyes uralkodóknak vagy dinasztiáknak a nemzetközi kapcsolatai és/vagy külpolitikai céljai befolyásolhatták „eljárásukat”.

A cári titulus orosz földön jelentős vallásos tartalommal bírt, hiszen az egyházi szláv nyelvű Szentírásban a cár címmel illették Istent, az ószövetségi zsidó királyokat, valamint Jézus Krisztust is.²¹ Minden bizonnyal e vallásos tartalom miatt is kezdték a 15. század második felétől magukra is alkalmazni a moszkvai nagyfejedelmek, ami tovább erősítette az uralkodóknak az európai viszonyokhoz képest kiemelkedő szakrális jelentőségét.²² Ezzel szemben az imperátor cím inkább katonai és világi jelentéstartalmú, „ennélfogva a cár cím imperátor titulusra való lecserélése a hatalomfelfogás szekularizációjaként is értelmezhető”.²³ Mindez

Közli: Filippov Szergej – Sisák Gábor. In: *Aetas*. 10. évf. (1995) 3. sz. 127–136; *Hamza Gábor: A „Harmadik Róma” (Tretijj Rim) eszméje és Oroszország – Történeti áttekintés*. In: *Polgári Szemle*. 12. évf. (2016) 1–3. sz. <https://polgariszemle.hu/archivum/105-2016-augusztus-12-evfolyam-1-3-szam-toertenelem-nemzetkoezi-kitekintes/758-a-harmadik-roma-tretijj-rim-eszmeje-es-oroszorszag-toertenei-attekintes> letöltve: 2020. 12. 01.

16 *V.O. Ключевский: Сочинения в 9 томах. Специальные курсы. Том 6. Москва, Мысль, 1986. 102–103.*

17 Ezzel kapcsolatban például Radnóti Klára úgy fogalmaz, hogy „a kortársak számára is nyilvánvaló: ha így nevezik az orosz uralkodót, az azt jelenti, hogy elismerik egyenrangúnak a Szent Római Birodalom császárával, s a többi keresztény király fölé helyezik”. *Radnóti K.: Európa Moszkóvia-képe i. m. 93.*

18 *Sashalmi E.: Az ókori Róma bővületében i. m. 88.*

19 *Radnóti K.: Európa Moszkóvia-képe i. m. 95.*

20 *Radnóti K.: Európa Moszkóvia-képe i. m. 96.*

21 Például Máté evangéliumából az a részlet, amikor a napkeleti bölcsek érdeklődnek Heródes királynál, hogy „hol van a zsidók újszülött királya?” (Mt 2,2), az 1766-os Erzsébet-Bibliában (Елизаветинская Библия) egyházi szláv nyelven így hangzik: „гдѣ естъ рождѣн съ црѣ Іудѣи ский”. Leőhely: egri Főegyházmegyei Könyvtár (jelzet: Ss-II-41) Mindez mai orosz nyelven: „где родившийся Царь Иудейский?”

22 *Sashalmi Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében. Pécs, 2014. 83–84.*

23 *Sashalmi E.: Az ókori Róma bővületében i. m. 87.*

I. Péter alatt nagyon sarkalatosan megnyilvánult a címhez kapcsolódó vizuális művészeti, építészeti, jogi, illetve az irodalmi alkotások tükrében. Az uralkodói reprezentáció I. Péterig inkább a Bizánci Birodalom, míg I. Pétertől kezdődően inkább a pogány Római Birodalom hagyományaihoz nyúlt vissza.²⁴

Az imperátor cím sem csak a korábban említett esetben került elő, hanem I. Péternél is, már az 1721-es felvétele előtt. Az ő esetében azonban tudatos propaganda eredményének tűnik mindez. A bizánci hagyománytól való távolodással (de el nem szakadással) és az antik római minták alkalmazásával a péteri Oroszország reprezentációja egészen új arculatot kapott. Csak egy példát emelünk ki, mégpedig az 1705-ben péteri megrendelésre, Hollandiában készült *Szimbólumok és Jelképek*²⁵ című kötetet, amelynek címlapján az uralkodó megnevezése a következő: Императора Московскаго/*Imperatoris Moschoviae*, azaz *Moszkvai Császár*.²⁶ A császárnak a címlapon páncélt viselő hadvezérként való ábrázolása is egyértelművé teszi számunkra, hogy külsőségek tekintetében leáldozott az oroszországi ortodox cezaropapizmusnak. Ez persze nem jelentette azt, hogy I. Péter kiengedte volna a kezéből az egyház feletti uralmat, sőt! Az 1700 óta be nem töltött moszkvai patriarchátust 1721-ben a Szent Szinódus létrehozásával végül fel is számolta, de más püspökségek betöltéséről is saját maga döntött.²⁷ Azonban nemcsak itt, hanem egyéb 1721 előtti Péter-portrékon is szerepelt már az imperátor kifejezés.²⁸ Szintén az uralkodó tudatos birodalom-építő szándékát láthatjuk abban, hogy miután a fővárosi központot Moszkvából áthelyezte Szentpétervárra, meghagyta, hogy az újságokban kerüljék a moszkvai jelzőt az állam megnevezésében, helyette az orosz jelző szerepeljen.²⁹

Az Orosz Birodalom létrejötte (1721)

A címek megajándékozására a nagy északi háborút (1700–1721) lezáró nystadi béke megkötése után³⁰ majdnem két hónappal, 1721. október 22-én/november

24 Általánosságban, illetve az ikonográfia és a dicsőítő szónoklat köréből: *Sashalmi E.*: Az ókori Róma búvóletében i. m. 77–92; *Sashalmi E.*: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 420–421.

25 *Symbola et Emblemata, Jussu atque auspiciis Sacerrimae Suae Majestatis Augustissimi ac Serenissimi Imperatoris Moschoviae, Magni Domini Czaris, et Magni Ducis Petri Alexeidis, totius Magnae, Parvae et Albae Rossiae, nec non aliarum multarum Potestatum atque Dominiorum Orientalium, Occidentalium Aquilonariumque Supremi Monarchae, excusa, Amstelaedami, Apud Henricum Wetstenium, Anno 1705.* Online elérhető verzió: https://openlibrary.org/books/OL23344784M/Symbola_et_emblemata letöltve: 2020. 11. 15.

26 A kötetéről bővebben: *Sashalmi E.*: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 352–366.

27 *Sashalmi E.*: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 332.

28 *Sashalmi E.*: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 357.

29 *Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics*: Orosz történelem. I–II. Az Orosz Birodalom története / A Szovjetunió története. Budapest, Osiris, 2003. I. 312.

30 1721. aug. 30./sept. 10-én lépett életbe a nystadi békeszerződés. Ништадтский

2-án került sor.³¹ A Szent Szinódus javaslatára, de a nép nevében a Szenátus megajánlotta Péternek a már említett *Összorosz Császár, Nagy és Haza Atyja* címeket.³² Természetesen itt nem pusztán arról volt szó, hogy Oroszország legyőzte egy ellenségét, ennek következtében az uralkodója már jogosultnak érezte magát császárnak hívni. Ahogy láthattuk, a svédek legyőzése csak egyfajta tetőpontja volt Péter addigi uralkodásának – rövidesen bekövetkező halála miatt mondhatjuk, hogy végül egész uralkodásának.³³ Ez a tetőpont a kezdetben kétséges kimenetelű háború (Narva, 1700) győzelemre fordítása következtében még látványosabb volt, de ehhez még figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az elmúlt évtizedekben katonailag az egyik leginkább elismert államot, Svédországot (és a rövid idő alatt Európa előtt katonai sikerei miatt tekintélyt szerző XII. Károlyt [1697–1718]) sikerült legyőznie I. Péternek. Végül pedig nem szabad szó nélkül elmenni amellett, hogy a 18. század elejére már évszázadosnak tekinthető az az orosz törekvés, amely a császári cím elismertetésére irányult, és amely Péter regnálása alatt professzionális szintre emelkedett.³⁴

Nagy Péter tudatosan építette imperátori imázsát, így afelől nem is lehet kétségünk, hogy az ünnepélyes cím felvétele után elkezdődött a „névtáblák” lecserélése. Ha erre kézzelfogható bizonyítékkal nem is rendelkezünk, arra vonatkozóan igen, hogy az uralkodó környezete számára az új cím használata teljesen magától értetődő volt. Ha megnézzük I. Péter levelezésének gyűjteményét, akkor azt láthatjuk, hogy a szolgálatában álló portugál António Manuel de Vieira minden levelét egészen 1721. október 26-ig (november 6-ig) így kezdte: „Péter Alekszejevics nagy uralkodó cár és nagyfejedelem, egész Nagy-, Kis- és Fehér Oroszország egyeduralkodója elrendelte”.³⁵ December 16-án (27-én) kelt levele azonban már így kezdődik: „legfenségesebb, leghatalmasabb Nagy Péter, minden oroszok/összoroszországi császár(a) és egyeduralkodó(ja) elrendelte”.³⁶

мирный договор между Россией и Швецией. <http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php> (letöltve: 2012. 12. 11.) A törvénykönyvbe cikkelyezése: Ратификация на обнадеживаніе, данное на конгрессъ въ Нейштатъ Шведскими Министрами Графомъ Лилиенштетомъ и Барономъ Штремфельдомъ Россійскимъ Министрамъ Графу и Остерману. 3821.- Августа 30. In: ПСЗРИ. Т. 6. (1720–1722) СПб., 1830. 432.

31 Magáról a cím adományozásról bővebben: *Азеева, О. Г.*: Титул «император» и понятие «империя» в России и. м. 1999; *Sashalmi E.*: Az ókori Róma bővületében i. m. 85–91; *Dinnyés Patrik*: Az orosz nagyhatalmiság a 18. század elején. In: Válogatás a XXXII. OTDK (2015) történelem- és társadalomtudományi dolgozataiból. Szerk.: Reichmann Angelika – Tarnóc András – Várkonyi Péter. Eger, 2016. 36–39.

32 A törvény teljes szövege: Акт поднесенія Государю Царю Петру I титула Императора Всероссийскаго и наименованія: Великаго и Отца Отечества. 3840.- Октября 22. In: ПСЗРИ. Т. 6. (1720–1722) СПб., 1830. 444–446.

33 *Sashalmi E.*: Az ókori Róma bővületében i. m. 85.

34 *Sashalmi E.*: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban i. m. 333–458.

35 „Великій государь царь и великій князь Петр Алексѣевичъ, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецъ, указаль” Бумаги императора Петра I. Изд. академиком А. Бычковым СПб, 1873. 432.

36 „Всепресвѣтлѣйшій державнѣйшій Петръ Великій, императоръ и самодержецъ всеросискій указаль...” Бумаги императора Петра I. i. m. 438.

Érdemes még a hazai beágyazottsága miatt megjegyezni, hogy a magyar nyelvben a cári címet szlávos vagy kifejezetten inkább oroszos jellege miatt, mondhatni kizárólagosan használjuk az orosz uralkodókra. Egy korai példa lehet erre Jókai Mór 1849-es – egyébként humorral fűszerezett – lapszemléje, melynek címe sokatmondóan a következő: *Az orosz cár és az osztrák császár*.³⁷ Hiába van szó két azonos rangú uralkodóról, mégis úgy tűnhet, hogy utóbbi hierarchiában, presztízsből az előbbi felett állhat. A régi példa mellé azonban újat is találunk: a Frank Tibor által szerkesztett, *Az orosz birodalom születései* című tanulmánykötetben a 19. századdal foglalkozó tanulmányok fejezetét *Cárok birodalma* címmel látták el.³⁸ Ahogy azonban helytelennek tűnik legkorábban a III. Iván előtti nagyfejedelmeket cárnak nevezni, úgy nem tartjuk konzekvensnek 1721 után kizárólag cárnak nevezni az orosz uralkodókat. Ugyanakkor fordítva is fennáll a kérdés, ugyanis egyes nézetek szerint már 1721 előtt is birodalomnak volt tekinthető az orosz állam.³⁹ Magunk azt az álláspontot tartjuk a legelfogadhatóbbnak, hogy az európai udvarok által is elfogadott császári cím felvétele az, ami döntő ebben a kérdésben. Érdekes módon azonban a birodalmi jelző esetében hajlamosak vagyunk a mindenkorai Oroszországot birodalomként nevezni. Egy határokon átívelő példa: Ruszlan Szkrinnyikovnak az 1997-ben magyar nyelven megjelent, *Az orosz birodalom születése*⁴⁰ című monográfiájának értékelését jelen tanulmányban hiába keresi az olvasó. Bár címe alapján itt lenne a helye, az időkeretek miatt nem térhettünk ki rá részletesebben: a magyar kiadás ugyanis az orosz állam történetét csak a „zavaros időszakig” (16–17. század fordulójáig) tárgyalja, I. Péter uralkodását, illetve az 1721-es eseményeket már nem tartalmazza.⁴¹ Miért is tartozik ez szorosán az orosz birodalmi kérdéshez? Az eredeti orosz nyelvű kiadás címe pontos fordítással ugyanis így hangzik: *Orosz történelem. IX–XVII. század*.⁴² Itt tehát a magyar fordítói/szerkesztői döntés értelmében kerülhetett a címbe a birodalom kifejezés.⁴³

37 Jókai Mór: *Az orosz cár és az osztrák császár*. In: *Esti Lapok*, 1849. június 4.

38 *Az orosz birodalom születései*. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Szerk.: Frank Tibor. Bp. 2016. 169.

39 Gyóni Gábor: *Oroszország mint birodalom*. *Az Orosz Birodalom területe és népessége*. In: *Világtörténet*. 37. évf. (2015) 4. sz. 505.

40 Szkrinnyikov, R. G.: *Az orosz birodalom születése*. Ford.: Szili Sándor. Budapest, 1997.

41 Az eredeti orosz nyelvű kiadás még az első Romanovoknak is szentel egy fejezetet. P. G. Скрынников: *История Российская. IX–XVII вв.* Москва, Издательство «Весь Мир», 1997. 427–465.

42 Скрынников, P. Г.: *История Российская. IX–XVII вв.* i. m.

43 Azt előre leszögezzük, hogy az eltérő kutatási korszakok miatt nem vagyunk Ruszlan Szkrinnyikov munkásságának alapos ismerői, de például az 1997-es orosz eredetiben sem jellemző a birodalmi cím alkalmazása. Скрынников, P. Г.: *История Российская. IX–XVII вв.*, i. m.; Emellett a 2006-ig megjelent 206 publikációja címadásában sem talákoztunk azzal, hogy birodalomként nevezte volna meg a 17. századi vagy korábbi Oroszországot. Библиографический указатель трудов P.Г. Скрынникова (сост. В. И. Ульяновский, С. В. Лобачев, Н. Е. Тюменцева, В. Г. Ананьев). In: «В кратких словах многой разум замыкающе...» / Отв. ред. А. Ю. Двориченко. (Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века. Т. II.) СПб., С.-Петербург. университета, 2008. 38–55.

A címadás mégis indokoltnak tűnhet, hiszen egyrészt az eredeti orosz kiadás első három fejezete⁴⁴ nincs is benne, másrészt azzal, hogy a magyar kiadás Moszkva felemelkedésével kezdődik, érezhető a birodalmivá válás fonolának hangsúlya. Viszont jelen esetben tényleges „születésről” csak abban az esetben lehet szó, ha – saját véleményünkkel szemben – elfogadjuk, hogy már 1721 előtt birodalom volt Oroszország. A már említett, *Az orosz birodalom születései* című tanulmánykötet címadásában egyébként nagyon jól rávilágít erre a problematikára.

Végül szükségesnek véljük még egy, az orosz historiográfiában gyakran felmerülő probléma megemlítését: nagyon gyakori a Habsburg-házból való német-római császárok egyszerűen „osztrák” császárokként⁴⁵ való azonosítása. Ez azonban több okból sem fogadható el: (1) ebben az időszakban nem létezik Osztrák Birodalom, a császári cím a Német-római Császársághoz, nem pedig Ausztriához kapcsolódik; (2) mivel 1804-től viszont ténylegesen létrejön az osztrák császári cím, a korábbi időkre való alkalmazása még inkább kétséges.

Összefoglaló Oroszország-történetek

Habár nem általános Oroszország-történetet írt Márki Sándor 1877-ben, mivel *Az oroszok hazánk történetében*⁴⁶ című munkájában kifejezetten az orosz–magyar kapcsolatokat mutatta be, így feltétlen említésre érdemes. A szerző nem tér ki különösebben az orosz birodalmi státuszra, egy alakommal azonban említésre kerül. Az ötödik fejezetben Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatáról értekeznek, s egy ízben a következőket írja: „1710. júniusában (...) Urbichnak útastítása volt Bécsben azonnal följánlani közbenjárását a magyarok ellen; s ha ezt el nem fogadná s a cárnak császári címében most sem nyugodnának meg, – állomását odahagyni.”⁴⁷ Az idézett rész azt sugallja, hogy 1710 előtt történetek kísérletek arra, hogy a bécsi udvarral elfogadtassák az orosz uralkodó császári címét. Erről a vizsgált munkában bővebben nem esik szó, de például a szintén Márki Sándor által írt *Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben* című akadémiai székfoglalóban sem. Említésre kerül azonban a német-római császár és az orosz uralkodó érdekeinek lehetséges ütközése: „a római császár sohasem fogja őszintén megengedni, hogy a czár hatalma keleten gyarapodjék (...)”.⁴⁸ A péteri császári cím is előkerül az 1707-ben megkötött orosz–magyar szövetség oklevelében. Először az orosz uralkodó címeinek felsorolásánál, de nem az elején, ahogy 1721-től rendszeressé válik, hanem „(...) Novgorod, Alsó-

44 Az óorosz államok történetétől a mongol uralom végéig, azaz Moszkva felemelkedéséig (Древнерусское государство; Начало раздробленности; Монгольское нашествие). Скрынников, Р. Г.: История Российская. IX–XVII вв. i. m.

45 Австрийский император.

46 Márki Sándor: *Az oroszok hazánk történetében*. Nagyvárad, 1877.

47 Márki S.: *Az oroszok hazánk történetében* i. m. 33.

48 Márki Sándor: *Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben*. Budapest, 1913. 32.

Csernigov, Rjazan, Rosztov, Jarosláv, Bjelo-osero, Dwor, Obdor, Konda és az egész északi tájék császára (...)”.⁴⁹ Az eredeti orosz nyelvű dokumentumban azonban nem az imperátor, hanem a cár kifejezés szerepel, de még csak nem is első helyen, hanem csak mint egy cím a többi mellett.⁵⁰ Később aztán a szerző a 11. és 12. pontban is Oroszországot mint császárságot említi, utóbbi esetében annak vonatkozásában, ha Rákóczi orosz földre lenne kényszerű menekülni, „akkor a felséges czár megígéri, hogy ellátásra az orosz császárságban egy tartományt, barátainak és híveinek pedig menedéket fog adni”.⁵¹

Néhány évvel később, 1890-ben jelent meg Lázár Gyula *Az orosz birodalom történelme* című, négykötetes műve.⁵² A harmadik kötet vége foglalkozik Nagy Péter uralkodásával, utódainak kérdése már az utolsó, negyedik kötetben kezdődik el. Lázár Gyula láthatóan nem közömbös a titulusokkal kapcsolatban, I. Péter első megválasztásakor így fogalmaz: „Péter nagyherczegre adták szavazatukat, ki még ápril 27-én czárnak elismertetett (...) Péter Alexejevits, a gyermek, tehát komolyabb akadályok nélkül kikiáltaték Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország czárjának és nagyfejedelmének.”⁵³ Zsófia nagyhercegnő kapcsán később még azt is megjegyzi, hogy amikor Európa udvaraival tudatta a hatalomban való változást, akkor „feltűnő, hogy a nagyhercegnő ezen nyilatkozatában még nem nevezi magát »egyeduralkodónőnek«.”⁵⁴ Ezt követően kissé érthetetlen, hogy még egy ideig ismét cárevicsnek (trónörökösnek) nevezi Pétert, és csak egy ponton kezdi el cárnak, amikor már a szerző szerint „így nevezte (...) mindenki Pétert”.⁵⁵

Nem gyakran, de találkozhatunk a „birodalmi” jelző használatával az országra vonatkoztatva Péter egyeduralmának bekövetkezése előtt is, de a „császár” kifejezés első alkalommal csak mint a Kremlre vonatkozó jelző jelent meg.⁵⁶ Helyesen Pétert még nem nevezi császárnak ekkor, pedig maga a kifejezés többször is

49 Márki S.: Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz i. m. 89.

50 ПСЗРИ. Т.4. (1700–1712) СПб., 1830. 385.

51 Márki S.: Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz i. m. 92.

52 Lázár Gyula: *Az Orosz Birodalom történelme*. I–IV. Temesvár, 1890. III.

53 Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 261.

54 Arról azonban nem olvashatunk példát, hogy a későbbiekben Zsófia egyeduralkodónak nevezné magát. Másrészről később ismét előkerül a fogalom, aminek – Lázár Gyula szerint – Nagy Péter köszönhette sikeres uralkodását: „Péter mindig és mindenben egyeduralkodó volt a szó legteljesebb jelentményében: korlátlanul gondolkozott, tervezett mint törvényhozó, bíró és uralkodó.” Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 266., 439.

55 Egy Zsófia nagyhercegnő által kiadott parancsban is ez szerepel Lázár tolmácsolásában: „Péter cárevitset, minthogy idegen, német szokásokat csempészett be”. Sajnos a forrás nincs feltüntetve, így az eredeti szöveget nem tudtuk összevetni a közölt fordítással, de nem tartjuk valószínűnek, hogy a már megválasztott és megkoronázott(!) Pétert cárevicsként nevezné meg. Ezt látszik erősíteni, hogy nem sokkal később Ivánt viszont cárnak nevezi Lázár. Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 280–282.

56 „A nép újongva fogadta fiatal urát s diadalban vezette anyjával Naryskin Natáliával és nejével Lapuchin Eudoxiával a császári Kremlbe (...)” Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 284–285.

előkerült a keleti kérdés kapcsán, a német-római császár említésénél.⁵⁷ Lázár egy érdekes esetről is beszámolt: I. Péter Bécsbe érkezése előtt a Habsburg fővárosban nem tudták, hogyan fogadják az orosz uralkodót. Végül arra jutottak, hogy „[Lipót – D. P.] császár állva fogadja az oroszok egyeduralkodóját, s egyik sem ül le a másik jelenlétében”.⁵⁸

A nagy északi háború eseményeinek részletes elbeszélése végén, a nystadi béke ismertetése után olvashatunk a Szenátus által megajánlott címek felvételéről, majd ennek kapcsán jegyzi meg Lázár pár sorral később: „[Péter – D.P.] tekintetét keletre és nyugatra szegezé, hogy megmutassa a világnak, miszerint a császári címét nem pusztá díszképen vette fel, hanem azt a szó legteljesebb értelmében meg is akarja érdemelni.”⁵⁹ Ennek ellenére azonban a szerző Pétert továbbra is inkább csak mint cárt említi. Bár a császári méltóság múltból eredeztethető (pogány és keresztény) jegyei több bekezdést is kaptak, sajnos a párhuzamok felállítása elmaradt: az uralkodó abszolút hatalma hadügy és kormányzás terén, a Szenátus felállítása, az uralkodó hatalmának kiterjesztése az egyházra és a patriarchátus felváltása a Szent Szinódussal, az orosz egyház keleti kereszténységben betöltött szerepe.⁶⁰ Mindent egybevetve elmondható, hogy bár a szerző feltűnő szimpátiával (talán csodálattal) adózott Nagy Péternek, témánk szempontjából ez nem jelentett különösebb visszásságot. A császár uralkodásának bemutatása alapos, ennek megfelelően kapott helyet az általunk vizsgált kérdés is, igaz, a konkrét visszautalás a Római Birodalom örökségére nem történt meg.

Több mint fél évszázadot kellett várni, hogy ismét magyar nyelven megjelenjen Oroszországról összefoglaló történet, ami azonban nem magyar történész munkája, hanem az első szovjet-fordítás. 1950-ben jelent meg itthon az Anna Mihajlovna Pankratova által szerkesztett, háromkötetes *Szovjetunió története*.⁶¹ A fordítás alapjául szolgáló eredeti orosz nyelvű munka egy először vélhetően 1937-ben kiadott középiskolai tankönyv volt.⁶² A második kötet a 18. századi orosz állam történetével kezdődik, az első fejezet címe: *Az orosz birodalom megalakulása*.

57 Lázár Gyula a Habsburg császárokat egyszerűen csak úgy említi, mint „német császár”, aminek az oka talán kortárs Német Császárság (újbóli) létrejötte volt. Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 314–315., 322.

58 Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 323.

59 Ennek kapcsán még megjegyzi, hogy egyidejűleg tekintett a lengyel, holsteni és perzsa ügyek felé. Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 409.

60 Lázár Gy.: *Az Orosz Birodalom történelme* i. m. 436–437., 440–443.

61 *A Szovjetunió története*. I–III. Szerk.: A. M. Pankratova. Ford.: Rákos Ferenc. Budapest, Athenaeum Nyomda, 1950. II.

62 *История СССР. Учебник для VIII класса средней школы*. Под ред.: А. М. Панкратова. 1941. Nem egyértelmű az 1937-es évszám, hiszen ezévből származó kötetet nem találtunk. A legkorábbi interneten fellelhető kötet egy 1941-es megjelenésű, második kiadás. <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=46892985> letöltve: 2020. 12. 04. Pankratova bibliográfiájában az 1937-es évnél 68. tételként szerepel egy történelemkönyv nyolcosztályos iskoláknak, de pontos cím nem olvasható („Учебник по истории для 8 класса”). <http://isaran.ru/?q=ru/person&guid=57856DF3-881A-B785-3A69-A4C3F7C4DB18>, letöltve: 2020.12.04.

Már a fejezet címe is egyértelművé teszi számunkra, hogy a kötet szerzői szerint I. Péter uralkodása alatt következett be a birodalomvá válás. Bár többször is felmerülnek a törökellenes háborúk vagy Oroszország európai szerepe, Bizáncre való utalás mégsem történik. Bécsi látogatásának fő hangsúlya természetesen itt is a törökellenes háború folytatásának kudarca, de az „osztrák császárral” való tárgyalása kapcsán sem kerül említésre Oroszország birodalmi aspirációja.⁶³ A fordító itt egy az egyben vette át az „osztrák” jelzőt az eredeti oroszról, holott a fentebb említett okokból pontosabb lett volna a német-római császár használata.⁶⁴

A poltavai győzelem kapcsán felmerül az európai visszhang, de az azt követő rövid törökellenes háború már nem kerül kontextusba. Bár a svédek legyőzése után említésre kerül az imperatori cím és a birodalmi státusz felvétele, a tengerre való kijutásnak is elsősorban gazdasági és csak részben kulturális jelentőségét emeli ki a szerző. Arról egyáltalán nem esik szó, hogy ennek lett volna bármilyen ideológiai vagy vallási előzménye: „A nystadi békekötés után a szenátus (a legfőbb állami testület) imperatori címmel ruházta fel Pétert, Oroszországot pedig hivatalosan »orosz birodalom«-nak nevezték el. Az új elnevezés az orosz állam hatalmának és erejének növekedéséről tanúskodott.”⁶⁵ A külpolitikai események kötelező említései általában megtörténnek, de a péteri időszak tárgyalása inkább csak az orosz állam társadalmi és gazdasági vonatkozásában történt meg. Mindez nyilvánvalóan a nagyon erős marxista ideológia jelenlétéből fakadhat, amivel mintegy megpróbálják a szerzők Pétert a Szovjetunió emblematisztikus előhírnökének avanszálni, de nem hunynak szemet – kommunista nézőpontból – bűnös cselekedetei felett.⁶⁶ Témánk esetében egy erre vonatkozó példa: „Péterben is megvolt az idegenek feleslegesen nagy szeretete, amely legközelebbi utódai alatt a nyugati kultúra előtti vak és szolgálai meghunyászkodássá fajult.”⁶⁷ Összességében tehát elmondható, hogy nemcsak az általunk vizsgált témának nem történt meg a legalább elégséges ismertetése, de az egész fejezet sok szempontból elfogult és egyoldalú interpretációja Nagy Péter uralkodásának.⁶⁸

Húsz évvel később vehette kézbe a magyar olvasóközönség Dolmányos István *A Szovjetunió története*⁶⁹ című kötetét. Dolmányos már III. Iván moszkvai

63 A Szovjetunió története (1950) i. m. 12.

64 „Из Англии он направился в Вену для переговоров с австрийским императором о союзе против Турции.” История СССР. Учебник для 9 класса средней школы. Часть вторая. Под ред.: А. М. Панкратова. УЧПЕГИЗ, 1953. 10.

65 A Szovjetunió története (1950) i. m. 27.

66 Nagy Péter szovjetkori történészi megítéléséről részletesebben: *Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban.* In: *Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája.* Budapest, L'Harmattan, 2019.

67 A Szovjetunió története (1950) i. m. 47.

68 A kötetben alapvetően nincsen tudományos jegyzetelés, még a szó szerinti idézetek esetében sem. Kivételt jelent, amikor a fordító magyaráz egy-egy fogalmat lábjegyzetben, illetve nyilvánvalóan az ideológiai érzékenyítést hivatva három idézet Nagy Péter értékeléséről mégis csak jegyzetelve olvasható: Lenintől egy, Sztálintól pedig két idézet. A Szovjetunió története (1950) i. m. 30., 47–48.

69 *Dolmányos István: A Szovjetunió története.* Kossuth Könyvkiadó, 1971.

nagyfejedelemsége kapcsán legitimnek tartja a birodalmi fogalomhasználatot, amely közvetlenül a kijevei nagyfejedelmi, közvetetten a bizánci császári hatalomra tekintett mint eszményképére. Véleménye szerint ezt támasztja alá, hogy elsőként „III. Iván vette fel először, inkább még belső használatra a cári címet (a cár szó a cézárból ered), vagyis, a bizánci uralkodókhoz hasonlóan császárrá nyilvánította magát”.⁷⁰ Ezt követően már felváltva olvashatjuk a cár és a császár titulusokat az orosz uralkodók említésénél, de hiába kerül említésre többször is a bizánci hagyomány, a Nyugathoz való közeledés és a nagy északi háború, az imperátori cím 1721-es felvétele, majd annak európai elismertetése kimaradt.⁷¹

Egy újabb, többszerzős, kétkötetes Szovjetunió-történet jelent meg 1980-ban magyar nyelven.⁷² Az első könyv hatodik fejezete *Az abszolút monarchia kialakulása Oroszországban a XVIII. század első felében* címet viseli. Az eddigiekhez képest még kevésbé láthatunk bele I. Péter személyes motivációiba. Talán ennek köszönhető, hogy a nagy követjárás esetében eddig máshol nem látott arányban kerül említésre az út külpolitikai célkitűzése, azaz a törökellenes háború szervezése. Ezzel szemben a cár tanulásra, a Nyugat megismerésére irányuló közismert vágya sehol sem szerepel.⁷³ Emellett a szöveg még nem vetkőzte le teljesen az ideológiai színezetet a külpolitikai eseményekben sem. Például az 1710–1711-es orosz–török háború kapcsán azt olvashatjuk, hogy „a nagy veszteségek arra készítették a nagyvezírt, a török sereg parancsnokát, hogy béketárgyalásokat kezdjen”.⁷⁴ Bár szó esik a császári cím szenátus általi megítéléséről (elégedettségre okot adóan a császár titulus használatával), ennek sem múltbéli előzményeiről, sem nemzetközi jelentőségéről egyetlen szó sem esik.⁷⁵ Ugyanakkor egy rövid bekezdés erejéig a péteri uralkodás végi orosz külpolitikai helyzetről igen: „most már egyetlen nagy európai problémát sem lehetett megoldani az oroszországi birodalom részvétele nélkül, amelynek diplomáciáját erős reguláris hadsereg és első osztályú hajóhad támogatta.”⁷⁶ Elmondhatjuk tehát, hogy hasonlóan a Pankratova-féle munkához, a Péter által megvetett(nek vélt) régi Oroszország szellemi és vallási örökségét jelen kötetben is hatásosan ignorálták a szerzők, pedig ezek nélkül a birodalmi cím felvétele aligha érthető meg.

Minden bizonnyal a magyar historiográfia eddigi legjelentősebb összefoglaló Oroszország-története az először 1997-ben megjelent, Font Márta, Krausz Tamás,

70 Említésre kerül még Palailogosz Zsófiával való házassága is mint a bizánci örökség megszerzésének egyik jogalapja. *Dolmányos I.: A Szovjetunió története* i. m. 15–17.

71 *Dolmányos I.: A Szovjetunió története* i. m. 28–29.

72 *A Szovjetunió története*. I–II. Szerk.: Noszov, Ny. Je., Szamszonov, A. M. Вр.–Moszkva, 1980. I. Az eredeti orosz nyelvű kiadás: *Краткая история СССР. Часть 1–2*. Отв. ред: Носов, Н. Е., Самсонов, А. М. Москва, 1972–1973.

73 *A Szovjetunió története* (1980) i. m. 172.

74 *A Szovjetunió története* (1980) i. m. 178.

75 *A Szovjetunió története* (1980) i. m. 180.

76 *A Szovjetunió története* (1980) i. m. 188.

Niederhauser Emil és Szvák Gyula által írt *Oroszország története*.⁷⁷ Az egyetemi tankönyvnek szánt kiadvány nagy erénye, hogy nem egy szerző dolgozta fel a teljes orosz történelmet, hanem négy, Oroszország története egy-egy korszakának elismert kutatója.

A negyedik részben (*A pétervári Oroszország*) található ötödik fejezet (*A felvilágosítás százada*) Nagy Péter uralkodását tárgyaló részét (*I. Péter: a radikális konzervátor*) Szvák Gyula írta.⁷⁸ Ebben olvashatunk a cár európai útjának diplomáciai céljairól, a törökellenes szövetség létrehozásának kudarcáról, de a rövidesen nagy északi háborúhoz vezető, svédellenes elvi megállapodásról is II. Ágost lengyel királlyal.⁷⁹ Az északi háborúról külön alfejezetben olvashatunk, a cár külpolitikai célkitűzéseitől a főbb események áttekintésén át a béke megkötéséig, térképpel illusztrálva a főbb csapatmozgásokat. A háború végét lezáró résznél ezt olvashatjuk: „Oroszország Svédország helyébe lépett az európai hierarchiában. Péter pedig megkapta a Szenátustól a »császár«, a »haza atyja« és a »nagy« megtisztelő címeket.”⁸⁰ Ezt követően a hadsereg, közigazgatás, kultúra vagy vallás kapcsán is főszereplő a nyugatiasodás – időnként megfontolt, máskor kevésbé megfontolt – szándéka. A záró alfejezet (*„Első” vagy „Nagy” Péter*) a cár historiográfiájából tár elénk részleteket, de szigorúan az orosz történészek interpretációjára korlátozva. Ez az egész fejezetben egyébként szintén így volt, I. Péter uralkodását Szvák Gyula leginkább orosz oldalról szemlélve mutatta be. Talán ennek tudható be az is, hogy a császári cím fentebbi említésen túl csak egyszer került még elő,⁸¹ a szerző 1721 után is végig következetesen cárként hivatkozik Péterre.⁸² Európa is csak mint Péter követendő példája jelenik meg, az – néhány kivételtől eltekintve – már nem, hogy Európa mit gondolt Péterről, esetünkben kifejezetten a császári cím felvételéről. Mindez alátámasztani látszik a korábban megfogalmazottakat: az imperátor cím felvétele csak a Nyugat felé bírt jelentőséggel, mivel az oroszok uralkodójukra már ezelőtt is mint a legfőbb uralkodóra tekintettek. Orosz szemmel talán nem olyan jelentős változás az új cím felvétele, hiszen az uralkodó hatalmának császári „ereje” addig is kérdés felett állt, anélkül pedig aligha vihette volna végbe mindazon reformokat I. Péter, amelyeket Szvák így értékel: „I. Péter az állam szolgájaként süllyesztette a társadalmat. Miközben az »államot« európaizálta, addig a társadalmat »asiatizálta«.”⁸³

77 Jelen tanulmány megírásához a 2001-es második, javított kiadást használtuk. *Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története*. Pannonica Kiadó, 2001.

78 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története i. m. 221–253.*

79 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története i. m. 226–228.*

80 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története i. m. 234.*

81 Egy korabeli idézetben, a péteri közigazgatási reform kapcsán. *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története i. m. 243.*

82 Ezzel szemben a következő fejezeteket író Niederhauser Emil már következetesen császárként említi az orosz uralkodókat. *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története i. m. 254–417.*

83 *Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története i. m. 253.*

Magyar nyelven 2003-ban jelent meg az orosz emigráns szerzőpáros, Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics *Orosz történelem* című kétkötetes monográfiája. Az első – *Az Orosz Birodalom története* című – kötetet jegyző Mihail Heller az I. Péter uralkodásának időszakát tárgyaló fejezetet sokat sejtetően *Az Orosz Birodalom születése* címmel látta el.⁸⁴ Ebben először Nagy Péter historiográfiai megítéléséről, az ifjú cár korai éveiről, aztán részletesen a nagy északi háborúról⁸⁵ esik szó. Ezt követi az uralkodás mérlegének megvonása (*Reformok vagy forradalom*), majd az egész alfejezetet Nagy Péter végrendeletének kérdése zárja. A birodalmi eszme vonatkozásában kiemeltképpen a cár háborús külpolitikája, az Európa számára is figyelemfelkeltő svédek elleni sikerei, illetve oszmánellenes célkitűzései kerülnek előtérbe.⁸⁶ Minthogy a nagy északi háború egy önálló alfejezet, részletesebben megismerkedhetünk többek között a háborúban részt vevő uralkodók motivációival, a seregek állapotával és változásaival, valamint természetesen a diplomáciai környezettel.⁸⁷ A szövegben egyébként mint belső motiváció többször előkerül az orosz uralkodó rendkívüli vonzalma minden iránt, ami Nyugat, különösen holland, szemben a régi Moszkóvia hagyományaival és világával.⁸⁸ Mihail Heller ezzel hozza párhuzamba az imperátor cím felvételét is, felhívva a figyelmet arra, hogy „nem görög (bizánci), hanem római címet választottak: a harmadik Róma [Moszkva – DP] az elsőtől eredő folytonosságát hangsúlyozta”.⁸⁹ A rangemelés európai fogadtatásáról csak annyit olvashatunk, hogy az addigi bécsi központú egyetlen impérium, a Német-római Császárság és a többi állam is viszonylag gyorsan elismerték azt.⁹⁰ Az állam életében bekövetkező változások alapja és kiindulópontja az esetek túlnyomó többségében a hadsereg volt, a minta pedig

84 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 277–331.

85 Mihail Heller csak „északi háborúként” hivatkozik rá, mi azonban a magyar szakirodalom által használt „nagy északi háború” formát használjuk. Ennek indokoltságát egyébként akaratlanul Mihail Heller is alátámasztja, amikor Szergej Szolovjov alapján a Napóleon elleni háború mellett az 1700–1721 közötti északi háborút nevezi még az orosz történelem nagy háborújának (Szolovjov 1879-ben halt meg, így a két világháború természetesen nála még nem merülhetett fel mint „nagy” háború). Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 294.

86 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 287., 289.

87 Ebben az alfejezetben egy alkalommal Mihail Heller tévesen írja az alábbiakat: „Savoyai Jenő [sic!], aki a franciák oldalán a Habsburgok ellen harcolt (...)”. Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 301. A jeles hadvezér „rossz oldalra állítása” vélhetően nem fordítási hibából adódott, ugyanis találtunk az interneten egy orosz kiadást, amelyben szintén így szerepel: „принц Евгений Савойский, воевавший на стороне французов против Габсбургов (...)”. М. Я. Геллер: *История Российской империи. В трех томах. Том II. Москва, Издательство «МИК», 1997.* Az orosz névalakhoz hasonlóan egyetértünk azon nézettel, miszerint a hadvezérnek a Savoyai Jenő helyett a Savoyai Eugén a történelmileg pontos megnevezése. Ezzel kapcsolatban: *Miskei Antal: Savoyai Eugén és kastélya a Csepel-szigeten.* In: *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae XLIV.* Eger, 2017. 179.

88 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 283., 296.,

89 A szerző a pogány Római Birodalomhoz való kapcsolódás kapcsán Rettegett Ivánt is megemlíti, „aki saját mitikus eredetét Augustushoz vezette vissza”. Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 313.

90 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története* i. m. 313.

a – már említett – Nyugat. Részben igaz ez a vallást érintő átalakításokra is, hiszen vannak a protestantizmushoz kötődő rendelkezések. Úgy tűnik, hogy Heller a moszkvai patriarchátus eltörlésében a bizánci örökséggel való leszámolást véli felfedezni, ami persze nem jelent egyet a vallástól való elfordulással, de inkább a pogány római mintához közeledett. I. Péter gyakorlatilag saját magát tette meg az egyház fejének, már 5 évvel az imperatori cím felvétele és a Szent Szinódus megalakítása előtt: „Őfelsége abszolút egyeduralkodó, aki a világon senkinek sem tartozik számot adni tetteiről, de ereje és hatalma van ahhoz, hogy államait és földjeit mint keresztény uralkodó a saját akarata és belátása szerint kormányozza.”⁹¹ Az uralkodói teljhatalmat egy illusztris példával érzékelteti Heller: „Péter XIV. Lajosnál is nagyobb joggal mondhatta, hogy »az állam én vagyok«, mert ő még hozzátehetette volna: »az egyház is én vagyok«.”⁹² Ezt a korlátlan hatalmat támaszthatja alá az 1722-es öröklési rend is, amely szerint az uralkodó azt jelöl meg örökösének, akit csak szeretne, függetlenül bármilyen rokoni kapcsolattól, nemesi vagy állami beavatkozástól. Az alfejezetet, de ugyanakkor a vizsgált témát is jól foglalja össze a befejező gondolat: „(...) az első orosz imperátort úgy emlegetik, mint gigászi hódító tervek alkotóját, ismételten hangsúlyozza tevékenységének történelmi jelentőségét. Péter fegyvereinek erejével szerzett helyet Oroszországnak az európai hatalmak körében. Birodalma azért vált az európai (és ezzel a világ-) politikai tényezőjévé, mert hatalmas hadserege volt. A fegyverek ereje kompenzálta a gazdasági és kulturális lemaradottságot.”⁹³

Összegzés

Jelen munkában az ismertebb magyar nyelvű, tudományos alapossággal megírt összefoglaló Oroszország-történeteket vettük vizsgálat alá. Az elvégzett feltárás alapján azt mondhatjuk, hogy – ha a téma részletes kifejtését nem is várhatjuk el ettől a típusú történeti munkától – míg a második világháború után, a többé-kevésbé jelentős mértékű marxista szemléletben íródó munkákban a birodalmiság marginális vagy teljesen mellőzött kérdés volt, de Lázár Gyulánál is csak a mindenre kiterjedő alaposság miatt kerülnek elő, addig a tárgyalt utolsó két munkában már megjelenik a birodalmi cím komplexebb vizsgálata. Abban a vizsgált szerzők között is konszenzus látszik, hogy az 1721-es aktus „nem valamiféle előzmények nélküli lépés volt, hanem kulminációs pontja egy hosszú folyamatnak”.⁹⁴ Feltehetően tárgyalásuk mélysége is ezzel magyarázható: mennyire tekintett az adott szerző már ezt megelőzően is birodalomként Oroszországra? Minthogy a kimondottan I. Péterről, illetve az orosz birodalmi aspirációkról szóló szakmunkák áttekintésére

91 Az idézet az I. Péter által kiadott Katonai Szabályzatból van. Heller, M.: Az Orosz Birodalom története i. m. 319.

92 Heller, M.: Az Orosz Birodalom története i. m. 326.

93 Heller, M.: Az Orosz Birodalom története i. m. 329.

94 Sashalmi E.: Az ókori Róma bűvöletében i. m. 85.

most nem volt lehetőségünk, még a jubileumi év során igyekszünk majd ezen két kategórián belül is elvégezni a vizsgálatot, így összegezve az elmúlt évszázad történelmi munkásságát Közép-Kelet-Európa egyik legjelentősebb államának mérföldkőnek számító eseményéről. Mindezek mellett pedig kíváncsian várjuk az oroszországi kutatások legújabb eredményeit, hiszen elképzelhetetlennek tűnik, hogy e jeles évfordulóra az orosz történelmi szakma ne mozdulna meg. Kétségtelen, hogy a 2020-as évet sok szempontból felforgató koronavírus-járvány a tudományos életben is eredményezett negatívumokat, azonban a tudománynak az online térben való gyakoribb megjelenése és a tartalmak nagyobb közönség számára való elérhetősége talán mégis pozitívumként említhető. Az egyre gyakoribb online konferenciák miatt így még az is előfordulhat, hogy nem kell megvárni a tudományos eredmények megismeréséhez a több hónapig (akár évig) készülő tanulmányköteteket, egy-egy tudományos tanácskozáson a távolság ellenére is jelen lehetünk.